

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН І ВИРОБІВ

SOME THEORETICAL AND APPLIED PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF CRIMINALISTICS STUDY OF MATERIALS, SUBSTANCES AND PRODUCTS

Степанюк Р.Л., д.ю.н., професор,
професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки
Харківський національний університет внутрішніх справ

Перлін С.І., к.ю.н.,
директор

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України

Статтю присвячено розгляду процесу становлення криміналістичного дослідження матеріалів, речовин та виробів, а також визначенню місця цього розділу в структурі криміналістичної техніки. Зазначено, що застосування засобів і методів хімії в діяльності з розкриття та розслідування злочинів має давню історію і насамперед пов'язане з теоретичними та прикладними дослідженнями у сфері судової медицини, в межах якої і виникла відповідна галузь знань. У криміналістиці питання аналізу окремих матеріалів і речовин (ґрунтів, плям, пилу тощо) почали розглядати фактично із самого початку формування цієї науки. У другій половині ХХ століття в радянській криміналістиці зазначений розділ було виключено на кілька десятиліть, хоча експертизи матеріалів, речовин і виробів проводились в установах судової експертизи. У зарубіжних країнах криміналістичний аналіз матеріалів, речовин і виробів є традиційним розділом, який динамічно розвивається. зарахування його до числа нетрадиційних або новітніх у криміналістиці є неточним і зумовлено відставанням природничо-технічного напрямку, що має місце як наслідок помилок радянського періоду. У сучасний період цей розділ криміналістичної техніки вивчає засоби і методи виявлення, вилучення та експертного дослідження різноманітних матеріалів, речовин та виробів, які не є об'єктами вивчення інших відділів криміналістичної техніки, із метою вирішення завдань, що виникають у зв'язку з розкриттям та розслідуванням кримінальних правопорушень. Найбільш поширеними об'єктами цього виду криміналістичних досліджень є ґрунти, лакофарбові матеріали, скло, кераміка та полімери, волокна, нафтопродукти, спирти, метали і сплави, харчові продукти, наркотики та інші хімічні речовини. Залежно від об'єктів дослідження побудовано внутрішню структуру цієї частини криміналістичної техніки.

Ключові слова: криміналістика, криміналістична техніка, судова експертиза, судова хімія, криміналістичне дослідження матеріалів, речовин і виробів.

The article is devoted to the consideration of the process of formation of criminalistics research of materials, substances and products, and also the determination of the place of this section in the structure of criminalistics technology. It is marked that the use of means and methods of chemistry in the solving and investigation of crimes has a long history and is primarily associated with theoretical and applied research in forensic medicine, within which the relevant field of knowledge arose. The issue of analysis of certain materials and substances (soils, stains, dust, etc.) began to be considered in fact from the very beginning of the formation of criminalistics. In the second half of the twentieth century in Soviet criminalistics, this section was excluded for several decades, although examinations of materials, substances and products were conducted in forensic institutions. In foreign countries, criminalistics analysis of materials, substances and products is a traditional section that is developing dynamically. Assigning it to the number of unconventional or new in criminalistics is inaccurate and is due to the lag of natural and technical direction, which occurs as a result of mistakes of the Soviet period. In the modern period, this section of criminalistics technology studies the means and methods of detection, extraction and expert examination of various materials, substances and products that are not objects of study of other departments of criminalistics technology, in order to solve problems arising in connection with the solving and investigation of criminal offenses. The most common objects of this type of criminalistics research are soils, paints, glass, ceramics and polymers, fibers, petroleum products, alcohols, metals and alloys, food, drugs and other chemicals. Depending on the objects of research, the internal structure of this part of criminalistics technology is built.

Key words: criminalistics, criminalistics technology, forensic examination, forensic chemistry, criminalistics research of materials, substances and products.

Постановка проблеми. У зв'язку з розкриттям та розслідуванням кримінальних правопорушень нерідко виникають завдання щодо визначення внутрішньої будови, складу, структури та властивостей певної речовини (фарби, волокон одягу, горючих матеріалів, наркотиків тощо), виявленої на місці події, під час обшуку або інших слідчих (розшукових) дій. Тому криміналісти з давніх часів приділяли увагу пошуку можливостей аналізу відповідних об'єктів із метою їх індивідуалізації та встановлення групової приналежності. В основі таких досліджень знаходяться технології природничих і технічних наук, насамперед хімії, оскільки здійснюється аналіз речовин, їхньої структури та властивостей, а також методів фізичного та фізико-хімічного аналізу, що дає змогу з'ясувати ширше коло важливих для вирішення завдань судочинства питань і максимально забезпечити збереження об'єктів дослідження. Водночас у вітчизняній криміналістичній науці питання щодо місця досліджень матеріалів, речовин і виробів у системі криміналістичної техніки залишається дискусійним, що стримує розвиток цієї галузі як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Особливо це стосується розроблення засо-

бів і методів виявлення та вилучення відповідних об'єктів у «польових» умовах, тобто в процесі слідчих (розшукових) дій, а також викладання криміналістики в закладах освіти, оскільки в більшості сучасних українських підручників такого розділу взагалі не представлено. Зазначені обставини зумовлюють необхідність з'ясування вказаних питань і вироблення єдиного підходу щодо розуміння криміналістичного дослідження матеріалів і речовин як складової частини криміналістичної техніки.

Аналіз останніх наукових публікацій. Проблеми формування та сучасний стан криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів як галузі криміналістичної техніки та окремого роду судової експертизи розглядали В.С. Мітрічев, В.М. Хрустальов, А.В. Кофанов, О.Л. Кобилянський, О.О. Давидова та інші науковці. В їхніх дослідженнях зосереджено основну увагу на експертних технологіях, які застосовуються в зазначеній сфері. Водночас питання щодо визначення поняття цього розділу криміналістичної техніки, історії його становлення в структурі криміналістичної науки та внутрішньої побудови досліджено мало.

Мета статті – розглянути генезис криміналістичного дослідження матеріалів, речовин та виробів, з'ясувати його місце в структурі криміналістичної техніки та визначити зміст.

Виклад основного матеріалу. Застосування засобів і методів хімії в діяльності з розкриття та розслідування злочинів має давню історію і насамперед пов'язане з теоретичними та прикладними дослідженнями у сфері судової медицини, в межах якої і виникла відповідна галузь знань. Основна увага в судово-медичній хімії завжди приділялась дослідженню отрут, слідів крові й інших виділень людського організму, впливу на нього сильнодіючих речовин, що є цілком закономірним з огляду на предмет і завдання судової медицини, як складова частина якої нині активно розвивається судово-медична токсикологія. У фармацевтичній науці також було сформовано напрям токсикологічної хімії, яка досліджує методи виявлення та визначення токсикологічних речовин.

Засновником токсикології вважають французького лікаря і хіміка М.Ж. Бонавантюра Орфілу (1787–1853), який активно досліджував методи виявлення в організмі отрут, досягши в цій сфері видатних для того часу результатів. У Російській імперії знаковими в галузі судової хімії були праці медиків і фармацевтів А.П. Нелюбіна, А.А. Іовського, Г.Л. Драгендорфа, Ю.К. Траппа та інших науковців. Своєю чергою криміналістичний напрям у галузі судової хімії сформувався в першій половині ХХ століття разом зі становленням криміналістики як науки, природничо-технічна складова частина якої являла собою пристосування досягнень інших наук (насамперед, фізики, хімії та біології) до вирішення завдань у зв'язку з дослідженням матеріальних слідів кримінальних правопорушень.

Фундатор криміналістичної науки Г. Гросс у своєму керівництві для судових слідчих приділив значну увагу розгляду можливостей використання мікроскопічного та хімічного аналізу плям крові, екскрементів, волосся, тканин, бруду, пилу тощо. Виділивши в посібнику окрему главу «Про хіміка», науковець підкреслив важливість залучення таких спеціалістів не тільки з метою токсикологічного аналізу, а й для спільного з мікроскопістом дослідження зазначених вище різновидів слідів злочину [1, с. 231–266].

Інший видатний криміналіст Р.-А. Рейс також звертав увагу на можливості хімічного аналізу під час дослідження слідів крові, документів, фальшивих монет. Щоправда, він особливо підкреслював руйнівний вплив хімічних методів на речові докази, зокрема, документи, що, на його думку, не завжди відповідає цілям судового розслідування [2, с. 101–107].

Наукові та прикладні засади дослідження речовин, виявлених на місці події (пилу, бруду, ґрунту тощо), на початку ХХ століття було сформовано видатним французьким криміналістом Е. Локаром, який започаткував цей напрям у діяльності очолюваної ним поліцейської лабораторії. Хоча сам науковець вказував на запозичення ідеї у Г. Гросса та письменника А. Конан-Дойля [3, с. 391], варто зауважити, що ці автори лише окреслювали перспективи, але не розробляли ані теоретичні, ані практичні основи згаданої галузі криміналістичної техніки.

Серед засновників цього напрямку також відомий німецький криміналіст і хімік Г. Попп. Варто особливо зазначити вагомий внесок у розвиток криміналістики таких фахівців у галузі хімії, як К.Я. ван Ледден Хюльсебош, А. Брюнінг, Г.А. Бель, П. Езеріх, Е.О. Гейнріх, П.Л. Кірк та ін. Завдяки впровадженню в практичну судово-експертну діяльність технологій аналітичної хімії було розроблено чимало ефективних засобів і методів дослідження різних матеріалів і речовин (волокон, тканин, фарб, скла, харчових продуктів, рідин, наркотиків тощо).

У Російській імперії та згодом у СРСР у першій половині ХХ ст. криміналістику розуміли так, як і в інших державах, як прикладну науку, що вивчає найбільш доцільні

способи та прийоми застосування методів інших природничих і технічних наук до розслідування злочинів. Тому в посібниках і підручниках того періоду було представлено матеріал (у тому числі запозичений із зарубіжних джерел) щодо виявлення та дослідження слідів крові, сперми, екскрементів, горючих матеріалів тощо [4, с. 142–167; 5, с. 91–93]. Наукові дослідження з криміналістики в той період здійснювались не тільки юристами, а і фахівцями в галузі хімії, біології та інших наук. Але надалі на фоні протиставлення «радянської» та «буржуазної» криміналістики в СРСР обґрунтували юридичну (правову) природу цієї науки. У результаті основну її частину становили рекомендації тактичного й організаційного характеру, орієнтовані насамперед на слідчого. Природничо-технічна складова частина (криміналістична техніка) поступово відставала від передових світових досягнень, чому також сприяла ізоляція науковців від капіталістичними країнами. Інформація про світові інновації у сфері фізико-хімічних і хімічних методів криміналістичних досліджень надходила зі значним запізненням і далеко не в повному обсязі, що не сприяло становленню новітніх галузей криміналістичної техніки. Розділи про дослідження речовин і матеріалів «зникли» зі структури криміналістичної техніки на кілька десятиліть.

Засновником судової хімії в СРСР вважають О.В. Степанова [6, с. 324], який досліджував переважно питання токсикологічної хімії [7]. Водночас проблеми судово-хімічного дослідження об'єктів (ґрунту, води, фарби тощо), які не пов'язані з медициною та фармакологією, проходили процес становлення в межах практичної експертної діяльності, що призвело до формування окремого роду судових експертиз – криміналістичної експертизи матеріалів, речовин та виробів. У 1970-х рр. минулого століття теоретичні та методичні основи відповідної галузі розробив С.П. Мітрічев, який запропонував включити відділ із питань дослідження речовин і матеріалів до структури криміналістичної техніки [8]. Ця пропозиція знайшла і прихильників [9, с. 122–123], і противників [10, с. 33–34], але досі залишається дискусійною, лише в окремих сучасних підручниках і посібниках із криміналістики такий розділ представлено.

Вважаємо загалом вірним положення, що криміналістичне дослідження матеріалів, речовин та виробів є більш широким поняттям, ніж відповідна криміналістична експертиза. Це весь процес роботи з матеріальними об'єктами, який включає їх виявлення, фіксацію, вилучення, дослідження процесу слідоутворення та власне судову експертизу [11, с. 5; 12, с. 236].

На нашу думку, генезис криміналістичної науки та сучасний її стан підтверджують доречність виокремлення розділу, присвяченого дослідженню матеріалів, речовин і виробів у структурі криміналістичної техніки, оскільки ця галузь для криміналістики є традиційною, активно розвивається вже понад сто років і має широку сферу практичного застосування. У процесі її диференціації варто враховувати, що в основі відповідних досліджень є насамперед хімічні та фізико-хімічні методи встановлення хімічного складу певного матеріалу чи речовини, які застосовуються і в інших галузях криміналістичної техніки, зокрема технічному дослідженні документів, вибухотехніці тощо.

У процесі визначення кола об'єктів, які вивчаються в цьому розділі, також варто зазначити, що речовини біологічного походження досліджують судова медицина та криміналістичне ДНК-профілювання. Відповідно, в сучасних умовах необхідно розрізняти кілька відділів криміналістичної техніки, які вивчають матеріали та речовини залежно від природи і функціонального призначення досліджуваних об'єктів. Видається, належність об'єкта до живої чи неживої природи, що, як правило, є головним у визначенні завдань і методології його криміналістич-

ного дослідження, можна встановити як додаткову ознаку диференціації відповідних криміналістичних напрямів. Технології криміналістичного дослідження об'єктів біологічного походження базуються насамперед на застосуванні методів біології та біохімії, а об'єктів неживої природи – аналітичної хімії. Умовність такого розподілу є очевидною, адже методи фізики, хімії та інших наук, у тому числі комплексні, широко застосовуються в обох вищевказаних сферах, а така підстава диференціації галузі криміналістичної техніки визначається насамперед з урахуванням традицій криміналістичної науки.

Якщо звернутись до зарубіжних підходів щодо місця досліджень речовин і матеріалів у системі криміналістичної техніки, можна побачити неоднозначність цієї проблеми. Наприклад, у країнах класичного права ці питання зараховано до системи судової науки (Forensic Science). У відповідних посібниках особливості криміналістичного аналізу ґрунту, фарби, скла, волокон, волосся розглядаються як окремі розділи, які разом з іншими об'єктами криміналістичного дослідження (слідами рук, взуття, транспортних засобів тощо) називають речовими доказами («Evidence») [13, с. 41–272]. Речові докази, які виникли внаслідок перенесення невеликих кількостей матеріалів, у тому числі волокна текстилю, частинки фарби тощо, зараховують до категорії «Trace evidence» [14, с. 257]. Дослідження сильнодіючих шкідливих речовин, якими можуть зловживати люди (наркотики, алкоголь тощо), виділяють у самостійний розділ [15, с. 176–198]. Своєю чергою в німецькомовних джерелах у структурі криміналістичної техніки виокремлено розділ криміналістична хімія (kriminalistische Chemie), який включає дослідження речовин, у тому числі наркотиків [16, с. 8]. Отже, виокремлення хімічного напрямку криміналістичного дослідження речовин і матеріалів, які не належать до об'єктів вивчення інших розділів криміналістичної техніки, є поширеним підходом, що застосовується в спеціальній літературі.

В Україні, як зазначалось нами вище, з середини ХХ ст. сформовано окремий рід судових експертиз – криміналістичну експертизу матеріалів, речовин та виробів. Нині до її різновидів зараховано дослідження «лакофарбових матеріалів і покрить; полімерних матеріалів; волокнистих матеріалів; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; спиртотмісних сумішей; ґрунтів; металів і сплавів та виробів з них; наявності шкідливих речовин (пестицидів) у навколишньому середовищі; речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів; сильнодіючих і отруйних речовин» [17, п. 1.2.1]. Цей перелік є визна-

чальним щодо кола відповідних об'єктів дослідження, хоча, наприклад, у системі Експертної служби МВС України у визначенні експертних спеціальностей додатково виокремлено також дослідження спеціальних хімічних речовин, сильнодіючих і отруйних лікарських засобів, провідників з ознаками короткого замикання та причини руйнування виробів із металів та сплавів [18]. Така градація зумовлена специфікою завдань, що покладаються на судово-експертні установи зазначеного відомства, але, на нашу думку, не вимагає розширення основного кола об'єктів, що досліджуються у відповідному розділі криміналістичної техніки.

Ми погоджуємось із науковцями, котрі обґрунтовують саме криміналістичну природу зазначеного роду судової експертизи, зазначивши, що її предметом є фактичні дані, які встановлюються на основі розроблених у криміналістиці теоретичних і методологічних засад дослідження речових доказів [19, с. 8]. Цей вид криміналістичного дослідження не має обмежуватись питаннями експертизи. Вагоме значення мають також прийоми та методи виявлення, вилучення та попереднього дослідження різних речовин і предметів, виявлених на місці події та під час інших слідчих (розшукових) дій.

Висновки. Криміналістичне дослідження матеріалів, речовин і виробів є традиційним розділом криміналістичної техніки, який динамічно розвивається ще з часів формування криміналістики як науки. Зарахування його до числа нетрадиційних або новітніх у криміналістиці є неточним і зумовлено відставанням природничо-технічного напрямку, що має місце як наслідок помилок радянського періоду.

Ця складова частина криміналістичної науки вивчає засоби і методи виявлення, вилучення та експертного дослідження різноманітних матеріалів, речовин та виробів, які не є об'єктами вивчення інших розділів криміналістичної техніки, із метою вирішення завдань, що виникають у зв'язку з розкриттям та розслідуванням кримінальних правопорушень. Найбільш поширеними об'єктами цього виду криміналістичних досліджень є ґрунти, лакофарбові матеріали, скло, кераміка та полімери, волокна, нафтопродукти, спирти, метали і сплави, харчові продукти, наркотики та інші хімічні речовини. Залежно від об'єктів дослідження побудовано внутрішню структуру цього розділу криміналістичної техніки.

Розвиток теоретичних уявлень про сутність і зміст криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів у структурі криміналістичної техніки, а також вдосконалення методології дослідження відповідних об'єктів є вагомими напрямками подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепечат. с изд. 1908 г. Москва : ЛексЭст, 2002. 1088 с.
2. Рейсс Р.А. Научная техника расследования преступлений : курс лекций. Санкт-Петербург : Сенат. тип., 1912. 178 с.
3. Локар Э. Руководство по криминалистике. Москва : Изд-во НКЮ СССР, 1941. 545 с.
4. Якимов И.Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. Новое изд., перепеч. с изд. 1925 г. Москва : ЛексЭст, 2003. 496 с.
5. Криминалистика. Кн. 1 Техника и тактика расследования преступлений : учебник / под ред. А.Я. Вышинского. Москва : Гос. изд-во «Советское законодательство», 1935. 285 с.
6. Горский М.В. Зарождение криминалистики в России в XIX веке. *Вестник ВГУ. Серия: Право*. 2018. № 3. С. 320–335.
7. Степанов А. Судебная химия и открытие профессиональных ядов. 2-е изд., перераб. Москва : Медгиз, 1939. 296 с.
8. Митричев В.С., Хрусталева В.Н. Основы криминалистического исследования материалов, веществ и изделий из них. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 591 с.
9. Советская криминалистика. Теоретические проблемы / Селиванов Н.А., Танасевич В.Г., Эйман А.А., Якубович Н.А. Москва : Юрид. лит., 1978. 192 с.
10. Винберг А.И., Малаховская Н.Т. Судебная экспертология (Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : учебное пособие. Волгоград : НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1979. 183 с.
11. Криминалистическое исследование материалов, веществ и изделий : учебное пособие / Э.В. Сысоев, А.В. Селезнев, Е.В. Бурцева, И.П. Рак. Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. 84 с.
12. Криміналістика : підручник / В.В. Пясковський та ін. Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.
13. Kiely Terrence F. Forensic evidence : science and the criminal law. 2nd ed. Boca Raton : CRC Press Taylor & Francis Group, 2006. 515 p.
14. Brenner John C. Forensic science : an illustrated dictionary. Illinois : CRC Press LLC, 2004. 273 p.
15. Karagiozis M., Sgaglio R. Forensic investigation handbook : an introduction to the collection, preservation, analysis and presentation of evidence. Springfield, Illinois : Charles C Thomas Publisher Ltd, 2005. 387 p.

16. Steiner U. Kriminalistik / Kriminaltechnik : Skriptum. Einführung in die Kriminalistik. Fachhochschule der Polizei des Landes Brandenburg Ausbildungsgang mittlerer Polizeivollzugsdienst. Stand: 16. November 2012. 14 p.
17. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. Наказом Міністерства юстиції України 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26 груд. 2012 р. № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 10.04.2021).
18. Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС : затв. Наказом МВС України від 21 верес. 2020 р. № 675. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-21#n2> (дата звернення: 10.04.2021).
19. Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Давидова О.О. Загальні засади проведення криміналістичного дослідження матеріалів, речовин та виробів : методичні рекомендації. Київ : КИЙ, 2011. 48 с.